

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)
دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی نظریات آیت الله خویی (ره) در باب دیات «از ابتدای باب تا دیه
اعضا» با اتکاء به کتاب مبانی تکمله المنهاج و تطبیق آن با قانون
مجازات اسلامی

استاد راهنما:

دکتر مهدی رهبر

استاد مشاور:

دکتر اسدالله لطفی

نگارش:

احسان جعفری عراقی

پاییز ۱۳۹۰

تقدیم

به ساحت مقدّس و ملکوتی

ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (ع)

و

تقدیم

به پدر و مادرم

که با تمامی آنچه که داشتند

موجبات علم اندوزی مرا فراهم آورده و من هر آنچه که دارم

مربون زحمات و دعای خیر این بزرگواران است و اقرار می‌کنم که در جوانیشان عاجزم.

تقدیر و تشکر

سپاس خداوند متعال را که به من توفیق داد تا دو مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد را در رشته فقه و حقوق، با موفقیت به پایان برسانم.

در این مقام و وظیفه خود می دانم که پاسگذاری ویژه و جانانه ای داشته باشم از استاد بزرگوار، جناب آقای دکتر مهدی رهبر و استاد ارجمند جناب آقای دکتر اسدالله لطفی که این بزرگواران با تمام مشغله و مسوولیتی که داشتند بارها به منی مشاوره های ارزشمند و عالمانه خود، اینجانب را مورد لطف قرار داده و به من این امکان را دادند که از دریای علم و دانش ایشان به قدر وسع خود توشه بگیرم.

پس چنین از اساتید محترم بیات داوران، جناب آقای دکتر مرتضوی، و جناب آقای دکتر نکاشی که زحمت مطالعه و ارزیابی این رساله را قبول نمودند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده

یکی از اساسی ترین نیازهای محققین در عرصه‌ی حقوق اسلامی دسترسی به متون ناب فقهی و استفاده از نظرات فحول عرصه‌ی تحقیقات فقهی می‌باشد. جمع آوری و تجزیه و تحلیل آیات، روایات و نظرات اساطین و دانشمندان سلف کاری است که به آسانی در دسترس پژوهشگر قرار نمی‌گیرد، قلیل‌اند مردانی که با سعی و تلاش و اندیشه ورزی می‌توانند آثاری در خور و متین بر جای نهند.

آیت الله العظمی ابوالقاسم خویی از بزرگ مردانی است که علی رغم کثرت تألیفات، آثارش پرمایه و راهگشاست. از آن جمله کتاب گرانسنگ مبانی تکملة المنهاج است که در زمینه مباحث جزایی اسلام به رشته تحریر در آمده است و حاوی مطالب بسیار مهمی در ابواب مختلف جزایی می‌باشد.

با توجه به اهمیت مباحث جزایی از یک سو، و شیوه استدلالی آیت الله خویی در کتاب مذکور و اهمیت ویژه آن، بررسی کتاب مذکور از اهمیت خاصی برخوردار می‌باشد؛ لذا رساله حاضر بر آن است که به بررسی باب دیات (از ابتدای باب تا دیه اعضا) این کتاب گرانقدر بپردازد. از این رو در چهار فصل تنظیم گردیده است، در فصل اول کلیات مباحث مطروحه مورد بررسی قرار گرفته‌اند، در فصل دوم به بررسی دیه نفس و مباحث مربوط به آن پرداخته‌ایم، در فصل سوم موجبات ضمان مورد مطالعه قرار گرفته است و سرانجام در فصل چهارم به بررسی تراحم موجبات ضمان پرداخته‌ایم.

واژگان کلیدی: دیه، ضمان، اتلاف، مباشر، تسبیب، اجتماع سبب و مباشر، اجتماع اسباب

مقدمه

الف) معرفی موضوع.....	۱
تعریف مسأله.....	۱
طرح سؤال های اصلی تحقیق.....	۱
فرضیه های اصلی تحقیق.....	۲
سوابق پژوهشی موضوع.....	۲
بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق.....	۲
نتایج علمی قابل پیش بینی از تحقیق.....	۲
فصول تحقیق.....	۳
ب) معرفی شخصیت آیت الله خویی.....	۳

فصل اول:

کلیات

معنای دیه.....	۷
دیه در لغت.....	۷
دیه در اصطلاح.....	۷
آیا دیه خسارت است یا مجازات؟.....	۸
ماهیت ارش یا حکومت.....	۱۱
ارش در لغت.....	۱۱
ارش در اصطلاح.....	۱۱
عاقله در لغت و اصطلاح.....	۱۳
معنای ضمان.....	۱۴
ضمان در لغت.....	۱۴
ضمان در اصطلاح.....	۱۵
معنای مباشرت.....	۱۶

۱۶	مباشرت در لغت
۱۶	مباشرت در اصطلاح
۱۷	معنای تسبیب
۱۷	تسبیب در لغت
۱۷	تسبیب در اصطلاح
۱۹	اجتماع سبب و مباشر
۲۰	اجتماع اسباب

فصل دوم:

دیه‌ی نفس

۲۳	موارد ثبوت دیه
۲۵	مقدار دیه
۳۰	مهلت ادای دیه
۳۹	عاقله چه کسانی اند؟
۴۴	استثناء در قاعده کلی وجوب دیه در قتل خطا
۴۶	تغلیظ دیه
۴۶	فلسفه تغلیظ دیه
۵۴	تغلیظ دیه در فقه اهل سنت
۵۵	دیه زن
۵۶	تساوی دیه زن و مرد از نظر برخی از فقهای معاصر
۵۸	دیه ولدالزنا
۶۱	دیه ذمی
۶۴	دیه برده
۶۶	ارش

- کسی که به واسطه حد بمیرد..... ۶۷
- فسق شهود..... ۶۸
- ازله بکارت..... ۷۰
- تأدیب مشروع..... ۷۶
- حکم شخصی که دیگری را به در آوردن غده از سرش بگمارد..... ۷۸
- حکم تداخل دیه نفس با دیه اعضا..... ۷۹

فصل سوم:

موجبات ضمان کیفری

بخش اول: مباشرت

- ضمان پزشک..... ۸۴
- ابراء طیب..... ۸۵
- ضمان شخص خفته..... ۸۷
- ضمان دایه..... ۹۰
- ضمان ناشی از هم آغوشی..... ۹۱
- ضمان حامل کالا..... ۹۲
- ضمان ناشی از فریاد و مانند آن..... ۹۴
- ضمان بر خورد کننده..... ۹۶
- ضمان بر خورد دو فرد بالغ با یکدیگر..... ۹۷
- حکم تصادم دو سوار..... ۹۸
- حکم تصادم دو کودک سوار بر وسیله نقلیه..... ۹۹
- حکم تصادم با برده..... ۱۰۰
- حکم بر خورد دو سوار و فوت یکی از ایشان..... ۱۰۱
- حکم بر خورد دو زن..... ۱۰۲
- حکم عبور از میان تیر اندازان..... ۱۰۲

- ۱۰۴.....ضمان خَتان (کسی که ختنه می کند).....
- ۱۰۵.....حکم سقوط از بلندی که موجب تلف کسی شود.....
- ۱۰۸.....حکم دختری که به بازی بر دختر دیگر سوار شود و قتل به بار آید.....
- ۱۱۰.....بیان چند مسئله.....
- ۱۱۰.....حکم کسی که دیگری را شبانه بخواند.....
- ۱۱۳.....حکم دایه ای که کودک را به خانواده اش برگرداند و آنان وی را انکار کنند.....
- ۱۱۵.....حکم دایه ای که کودک را به دیگری بسپارد.....

بخش دوم: تسبیب

- ۱۱۷.....فروعی از تسبیب.....
- ۱۱۷.....حکم قتل مرد بیگانه در منزل.....
- ۱۱۸.....ضمان حفر چاه یا نهادن اشیایی که موجب تلف شود.....
- ۱۲۱.....ضمان معلم شنا.....
- ۱۲۱.....حکم جماعتی که در قتل خطئی شرکت داشته باشند.....
- ۱۲۲.....مسئولیت تعمیر کننده کشتی در اثنای سیر.....
- ۱۲۲.....حکم دیواری که خراب شود و موجب مرگ کسی گردد.....
- ۱۲۴.....ضمان نصب ناودان و نظایر آن.....
- ۱۲۵.....مسئولیت افروزنده آتش.....
- ۱۲۶.....حکم کسی که در مسیر عبور مسلمین مانعی ایجاد کند.....
- ۱۲۷.....ضمان شخصی که ظرفی را بر بالای دیواری قرار دهد.....
- ۱۲۸.....حکم نگهداری از حیوان گزنده.....
- ۱۳۲.....حکم هجوم چهارپایی به چهارپای دیگر.....
- ۱۳۳.....حکم ضمان به هنگامی که کسی که مورد حمله سگ قرار گیرد.....
- ۱۳۵.....ضمان سوار و مالک اسب هرگاه از حیوان جنایتی سرزند.....
- ۱۳۹.....حکم نگاه داشتن حیوانات و وسایل نقلیه در راهها.....
- ۱۴۰.....ضمان دو نفر که سوار اسب هستند.....

- ۱۴۰.....حکم حیوانی که سوار خود را به زمین برند.
- ۱۴۱.....حکم مولایی که برده خودش را سوار بر حیوان نموده و آن حیوان مردی را پایمال کند.
- ۱۴۲.....حکم کسی که دیگری را بترساند.
- ۱۴۳.....ضمان سوار کننده کودک بر حیوان.

فصل سوم:

تزامم موجبات ضمان

- ۱۴۶.....هرگاه سبب و مباشر در قتل با هم باشند.
- ۱۴۷.....ضمان حفر چاه و دعوت کسی به عبور از آن.
- ۱۴۸.....حکم دو سبب که تشکیل دهنده جرمند در جنایتی با هم باشند.
- ۱۴۹.....ضمان کسی که دیگری را به غرق کردن کالایش ترغیب کند.
- ۱۵۱.....حکم شخصی که سقوط کند و به دیگری آویزان شود.
- ۱۵۳.....حکم شخصی که دیگری را به درون چاه بکشد و هر دو بمیرد.
- ۱۵۶.....جمع بندی و نتیجه گیری.

فهرست منابع

- ۱۵۹.....منابع عربی.
- ۱۶۶.....منابع فارسی.
- ۱۶۸.....مقالات.

مقدمه:

الف) معرفی موضوع

تعریف مسأله:

آیت الله خویی از فقهای طراز اول جهان تشیع به شمار می رود . یکی از آثار گرانسنگ ایشان که بسیار مورد توجه فقها و حقوقدانان قرار گرفته است کتاب "مبانی تکملة المنهاج" می باشد. از آنجا که تاکنون در شان این کتاب آنچنان که باید کاری صورت نگرفته است و از سوی دیگر و با عنایت به این نکته که قانون مجازات اسلامی بر اساس فقه امامیه تدوین شده است آگاهی و درک کامل آن مستلزم شناخت مبانی فقهی و تطبیق آن با آرای فقها می باشد ، لذا با توجه به آراء مستدل آیت الله خویی در این کتاب و ضرورت آگاهی محققان و دانشجویان فقه و مبانی حقوق و این که باب دیات از ابواب مبتلا به می باشد، بررسی نظرات آیت الله خویی در این زمینه و تطبیق آن با قانون مجازات اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار می باشد.

بر اساس دیدگاه آیت الله خویی دیه غرامت مالی است که جانی یا عاقله او به سبب جنایت کردن بر نفس یا عضو مجنی علیه باید بپردازند؛ در مقابل جنایتهای عمدی در صورتی که مجنی علیه یا ولی او به جای قصاص با جانی به گرفتن غرامت مالی صلح کنند دیه پرداخت می شود .

مقدار این غرامتها اغلب در شرع مشخص شده است ولی در عین حال مجنی علیه یا ولی او می توانند از لحاظ مقدار با جانی به کمتر یا بیشتر صلح کنند . در این پژوهش سعی می شود تا علاوه بر آرای آیت الله خویی ، آراء دیگر فقها و تطبیق آنها با قانون مجازات اسلامی آورده شود تا درک بهتری نسبت به قانون مجازات اسلامی حاصل شود .

طرح سؤال های اصلی تحقیق:

۱ - ماهیت دیه از دیدگاه آیه الله خویی چگونه است ؟

۲ - دیه در چه مواردی ثابت می شود؟

۳- سبب و مباشر چه نقشی در پرداخت دیه دارند و چه ملاکی در این مورد مطرح است ؟

فرضیه های اصلی تحقیق :

۱- دیه مالی است که در صورت وقوع جنایت بر نفس و یا اعضای بدن و یا ایراد جرح باید ادا شود .

۲- دیه در جنایات غیر عمد و شبه عمد و عمدی (در صورت مصالحه با مجنی علیه) ثابت می شود .

۳- در اجتماع سبب و مباشر، مؤثر اقوی ضامن است و ملاک اقوئیت است مانند جایبکه مباشر جاهل است مثلاً صاحبخانه شخصی را به منزل خویش فراخوانده غافل از اینکه فرد ثالث چاهی در منزلش حفر کرده و رویش را پوشانده است در صورت سقوط میهمان، حافر بثر ضامن است.

سوابق پژوهشی موضوع :

با توجه به اهمیتی که کتاب "تکملة المنهاج" دارد در زمینه «کتاب القضا» و «کتاب الشهادات» و همچنین «کتاب القصاص» این اثر گرانشنگ پایان نامه هایی در دانشگاههای کشور تنظیم شده است؛ اما در زمینه «کتاب الديات» این اثر گراقدر کاری که در شان این اثر باشد و به صورت تطبیقی با قوانین موضوعه به بررسی این باب بپردازد صورت نگرفته است.

بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق :

روش تحقیق در این رساله روش کتابخانه ای می باشد که همراه با شناسایی منابع و مآخذ فقهی و حقوقی ، مطالعه و بررسی آن ها ، تطبیق و فیش برداری ، طبقه بندی و مرتب شده و به نگارش در می آید.

نتایج علمی قابل پیش بینی از تحقیق :

۱- تقریر و تبیین احکام فقهی باب دیات از منظر آیت الله خوئی و سایر فقهای عظام

۲- آشنا کردن فقه پژوهان و حقوقدانان با مبانی فقهی باب دیات

۳- تطبیق مباحث مطروحه با قوانین موضوعه کیفری باعث خواهد شد منابع شرعی قوانین اسلامی مورد شناسایی قرار گیرند و از این رهگذر فقها و حقوقدانان بتوانند در چارچوب این منابع و سابقه ی فقهی آن به تجزیه و تحلیل قوانین بپردازند.

فصول تحقیق

این رساله در چهار فصل تدوین گردیده است، فصل اول به کلیات می‌پردازد، فصل دوم به بررسی دپه نفس پرداخته، فصل سوم موجبات ضمان را مورد بررسی قرار داده و سرانجام در فصل چهارم به بررسی تراحم موجبات اختصاص دارد

ب) شخصیت آیت الله خویی

آیت الله العظمی خویی به حق از نادره‌های جهان و نابغه‌های اسلامی بود که با استقامت کم نظیر متجاوز از هفتاد سال کرسی تدریس در نجف اشرف را در اختیار داشتند. معظم له در ۱۵ ماه رجب ۱۳۱۷ ه. ق^۱ در خانواده علم و تقوا در شهر «خوی» دیده به جهان گشود.

پدر بزرگوارشان مرحوم آیت الله حاج سیدعلی اکبر فرزند سید هاشم موسوی خویی، از شخصیت‌های برجسته خوی بود که به علت مخالفت با مشروطه ی غیر مشروعه در سال ۱۳۲۸ ه. ق به نجف اشرف مهاجرت کرده و در آنجا رحل اقامت گزید.^۲ گویند: آیت الله کاظم یزدی صاحب کتاب شریف عروه الوثقی به هوش و ذکاوت وی در سن شانزده سالگی اش پی بردند و به پدرشان توصیه فرمودند که: قدر این بچه‌ات را بدان او آینده درخشانی خواهد داشت. ایشان در مدت ۶ سال مقدمات و سطوح را فرا گرفت و چهارده سال تمام فقه و اصول و فلسفه و کلام را از محضر بزرگان و اساتید نجف فرا گرفتند.^۳

^۱ موسسه‌ی خیریه آیت الله خویی، یادنامه‌ی آیت الله خویی، ص ۵۶

^۲ خویی، معجم رجال الحدیث، ج ۲۲، ص ۱۷

^۳ موسسه‌ی آیت الله خویی، همان، ص ۵۶

ایشان پس از ۲۰ سال تحصیل در نجف اشرف، به درجه اجتهاد رسید و جمعی از علمای بزرگ به اجتهادش شهادت دادند.

برخی از استادان مشهور آیت الله خویی عبارتند از آیات عظام: شیخ فتح الله شریعت اصفهانی (م ۱۳۳۹هـ)؛ حاج شیخ مهدی مازندرانی (م ۱۳۴۲هـ)؛ میرزا حسین نائینی (م ۱۳۵۲هـ)؛ شیخ محمد جواد بلاغی (م ۱۳۵۲هـ)؛ میرزا علی آقا شیرازی فرزند میرزای شیرازی (م ۱۳۵۵هـ)؛ سید حسین بادکوبه‌ای (م ۱۳۵۸هـ)؛ آقا ضیاءالدین عراقی (م ۱۳۶۱هـ)؛ شیخ محمد حسین غروی اصفهانی و...^۱

حوزه درس ایشان تا پایان عمر ادامه داشت و چنان شهره یافت که در دو دهه آخر عمرش، در حوزه‌های علمیه عراق، بلکه جهان اسلام بی نظیر بود و صدها نفر از جویندگان علوم و معارف اسلامی در درسش حضور می‌یافتند. بسیاری از فقها و فضلاء امروز، خوشه‌چین دانش بیکران این استاد والامقام می‌باشند. برخی از شاگردان وی عبارتند از: آیت‌الله میرزا جواد تبریزی، آیت‌الله سید ابوالحسن شیرازی، آیت‌الله سید جمال‌الدین خویی، آیت‌الله باقر شریف قرشی، آیت‌الله باقر ایروانی، سید محمدباقر حکیم و ...

آیت‌الله العظمی خویی که عمر ارزشمند خویش را در راه نشر معارف اسلام و قرآن گذراندند، سرانجام در پی یک بیماری قلبی، در روز شنبه ۱۷ مرداد ۱۳۷۱ (مطابق با ۸ صفر ۱۴۱۳ قمری) در کوفه دار فانی را وداع گفت و به دبار باقی شتافت.^۲

ایشان در طول حیات پر برکتشان آثار بسیاری بر جای نهادند که از آن جمله: «معجم رجال حدیث» در بیست و دو جلد که فرهنگ بزرگی در زمینه شناخت بیش از ۱۵۶۷۰ نفر از رجال و راویان احادیث است؛ «فقه الشیعه»، در ۵ جلد، در فقه؛ «مصباح الاصول»، در ۲ جلد، در اصول استدلالی؛ «اجود التقریرات»، در تقریرات دروس مرحوم میرزای نائینی، در ۲ جلد؛ قصیده‌ای در مدح امیرالمومنین (ع) در ۹۰۰ بیت؛ «تکمله المنهاج الصالحین» که رساله‌ی عملیه مرحوم آیت‌الله العظمی حکیم بوده که معظم له با آرای خود منطبق نموده و بر آن تکمله‌ای نیز نگاشته است؛ و....

^۱ جوانشیر، همان، ص ۱۸؛ خویی، همان، ص ۶۸ (پانویس)

^۲ مجله‌ی حوزه، نشریه دفتر تبلیغات اسلامی، شماره ۳۰، سال ۱۳۶۷، ص ۱۲۲

یکی از آثار ارزشمند آیت الله خویی کتاب گرانقدر و ارزنده ی «مبانی تکمله المنهاج» است که این کتاب در مباحث حقوق جزا از دیدگاه اسلام یکی از برترین و ارزنده ترین کتاب های مورد استناد است.^۱ مرحوم خویی ابتدا کتاب «منهاج الصالحین» را به صورت رساله عملیه به رشته تحریر در آوردند، سپس تکمله ای بر آن نگاشته و آن را تکمله المنهاج نام نهادند، سپس چند سال بعد برای توجیه مبانی فقهی آن کتاب مفصل تری را با عنوان «مبانی تکمله المنهاج» عرضه کردند که مورد توجه بسیاری از پژوهشگران فقه و حقوق جزا قرار گرفته است. باید توجه داشت یکی از مهمترین و حساس ترین بخشهای هر نظام حقوقی، نظام کیفری آن است که تعیین کننده ی جرایم و مجازاتها و نیز چگونگی رسیدگی و شیوه های اثبات جرایم و اجرای مجازاتها می باشد. اهمیت این بخش از نظام حقوقی به دلیل ارتباط مستقیم آن با مصالح مهم اجتماعی از یک طرف، و با حیثیت و شخصیت انسانها از طرف دیگر می باشد. عدم وجود یک نظام کیفری کارآمد موجب اختلال در نظم و امنیت اجتماعی و متزلزل شدن ارکان یک حیات اجتماعی سالم خواهد شد. خشونت و سخت گیری بیش از اندازه و اعمال مجازاتهای غیر انسانی و عدم دقت در رسیدگی نیز موجب تعدی به حقوق انسانی و اجتماعی افراد می شود.

با التفات و توجه به این مطلب و اینکه کتاب مبانی تکمله المنهاج از آثار ارزنده و کم نظیری است که در زمینه مسائل جزایی اسلام نگاشته شده است؛ و از سوی دیگر با عنایت به اینکه قانون مجازات جمهوری اسلامی ایران بر اساس فقه امامیه تدوین شده است، بررسی و تتبع در زمینه ی مباحث آن از اهمیت بالایی برخوردار است. آیت الله خویی در کتاب مذکور^۲ به طور مبسوط در باب دیات پرداخته با شیوه استدلال بی نظیرشان مطالب و مباحث را مورد مو شگافی قرار داده اند. در این رساله نظرات ایشان در باب دیات مورد بررسی قرار گرفته و با قانون مجازات اسلامی تطبیق می گردد تا ضمن آشنایی با شیوه استدلالی فقهی ایشان گامی در جهت شناخت بیشتر این فروع فقهی باب دیات برداشته باشیم

^۱ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۲۳، ص ۱۶۳؛ یادنامه آیت الله خویی، ص ۸۶-۸۵-۸۴

^۲ نسخه مورد استفاده در این رساله مجموعه ی دو جلدی این کتاب می باشد که توسط موسسه ی احیا آثار امام خویی (قم: ۱۴۲۲ ه.ق) چاپ گردیده است.

فصل اول

کلیات

معنای دیه

دیه در لغت

دیه یا «ودی» مصدر از باب «وَدَى يَدِي» می‌باشد و لفظ مشترک است جوهری گوید: «ة» عوض از واو است، به معنی حق مقتول، (ودیت القتیل الدیه) یعنی دیه مقتول را پرداختم.^۱ و در تهذیب آمده که اصل دیه، ودیه است. در قاموس القرآن آمده است: دیه در اصل ودی است واو آن به هاء بدل شده علت تسمیه خونبها به دیه در «وادی» از طبرسی نقل شد و شاید: علت تسمیه آن باشد که آن در مقابل ریختن و جاری شدن خون پرداخته میشود. دیه مثل عده در اصل مصدر است.^۲

دیه در اصطلاح

دیه مالی است که در مقابل جرح و قتل و نقص عضو، باید جانی به مجنی علیه یا ورثه او بدهد.^۳ به بیانی دیگر دیه عبارت است از اموالی معین در شرع که به سبب آسیب زدن به انسانی آزاد- اعم از جان، اعضا و منافع او- بر ذمه جانی ثابت می‌شود. به خسارت پرداختی که مقدار آن در شرع تعیین نشده، ارش و حکومت گویند. واژه دیه، گاه به معنای عام، که ارش را نیز در بر می‌گیرد، به کار می‌رود.^۴ آیت الله خمینی (ره) می‌فرماید: مالی است واجب، که جانی به خاطر جنایتی که بر انسان آزادی مرتکب شده، باید بپردازد، چه اینکه آن جنایت قتل باشد و چه نقص عضو و جراحت و مبلغ آن مشخص شده است، دیه می‌نامند.^۵

^۱ جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۶، ص ۲۵۲۱

^۲ قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۷، ص ۱۹۵

^۳ دهخدا، لغت نامه، ج ۲۴، ص ۶۱۴

^۴ جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، سید محمود هاشمی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، ج ۳، ص ۶۷۲

^۵ خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۵۳

دیه خسارت است یا مجازات؟

یافتن پاسخ این پرسش، علاوه بر آثار متفاوتی که بر قبول هر نظریه مترتب می‌شود، روشن شدن مسائل علمی دیگری، از جمله جواز یا عدم جواز اخذ خسارت مازاد بر دیه را در پی دارد که خود مطمح نظر و محل مناقشه بسیاری از صاحب نظران بوده و هست؛ در مورد ماهیت حقوقی دیات، بین فقها و حقوق دانان اختلاف نظر وجود دارد، به طوری که این اختلاف سه دیدگاه عمده را به وجود آورده است.

الف) دیه ماهیت کیفری ندارد، بلکه جبران خسارت است: برخی می‌گویند که دیه فقط به منظور تدارک خسارات وارده به مجنی علیه و یا اولیای وی تشریح شده است.^۱ استاد مرعشی در پاسخ به این سؤال که آیا دیه شرعاً جریمه محسوب می‌شود، می‌گوید: در قانون مجازات اسلامی، دیه مجازات محسوب می‌شود ولی از نظر بنده دیه مجازات نیست، در جاهایی که شارع اولاً و بالذات دیه قرار داده (در قتل خطا که دیه آن بر عهده عاقله است و دیگری در قتل شبه عمد که جانی دیه را باید بپردازد) دیه تنبیه محسوب نمی‌شود.^۲

عوض احمد ادریس ضمن برشمردن نظرات مختلف در مورد چگونگی دیه در فقه اسلامی می‌گوید:

«دیه تعویض شرعی است چرا که تعویض در پرتو هر قانونی از عناصر گوناگون به وجود آمده است برای جبران ضرر بدنی یا مادی».^۳

سید منصور میرسعیدی پس از ذکر نظرات حقوق دانان و فقها در مورد این که آیا دیه به عنوان مجازات مالی محسوب می‌شود یا خیر، در یک جمع بندی و نتیجه گیری نهایی از بحث خود می‌نویسد: «در حقوق اسلامی دیات مجازات مالی محسوب نمی‌شود».^۴

^۱ دیدگاه های نو در حقوق کیفری اسلام، سید محمدحسن مرعشی، ج ۲، ص ۴۵

^۲ سید محمدحسن مرعشی، همان، ج ۲، ص ۴۵

^۳ دیه، عوض احمد ادریس، ترجمه دکتر علیرضا فیض، ص ۳۴۸

^۴ ماهیت حقوقی دیات، سید منصور میرسعیدی، ص ۹۲

دکتر ابوالقاسم گرجی در کتاب خود که با عنوان دیات به رشته تحریر درآمده، با طرح سؤالی مبنی بر این که دیه غرامت است یا کیفر می‌نویسد: «به نظر می‌آید که دیه را باید از قبیل تأدیه خسارت و جبران ضرر و زیان به شمار آورد که جنبه حقوقی و مالی دارد، نه کیفری و جزایی»^۱ در قسمت دیگری از این بحث در بیان علت مجازات نبودن دیه در موارد قتل خطایی و شبه عمد می‌نویسد: «دیه که در مورد خطا و شبه عمد از جانی اخذ می‌شود نمی‌تواند جنبه کیفری داشته باشد، زیرا عمل مرتکب اصولاً جرم به معنای اخص و دقیق کلمه نیست»^۲ چرا که در جرم عنصر عدوان و تجاوز ملحوظ، و قصد آزار دادن و ارتکاب اعمال خلاف شرع و قانون در آن موجود است و قتل و جرمی که در آن مرتکب اصلاً قصد سوئی نداشته و برخلاف میل باطنی‌اش پدید آمده هرگز نمی‌تواند از قبیل جرم و جنایت محض به شمار آید.^۳

همچنین در جهت تقویت این نظر که جنبه خسارت و غرامت بودن دیه بر کیفر و مجازات بودن تغلیب دارد، می‌توان به ارث رسیدن دیه (چون مثل سایر حقوق است) و پرداخت آن از سوی عاقله و یا بیت المال به جای مسئول اصلی، و نیز پرداخت آن به مجنی علیه یا قائم مقام او (درحالی که جریمه به خزانه دولت پرداخت می‌شود) و ساقط نشدن دیه با فوت جانی اشاره کرد.

ب) دیه، مجازات مالی است: گروهی دیه را مجازات مالی تلقی می‌کنند^۴ و برای اثبات ادعای خود به ادله‌ای استناد جسته‌اند که در زیر می‌آید:

(۱) دیه برای تنبیه است، پس مجازات محسوب می‌شود.

(۲) علما و دانشمندان حقوق اسلامی دیات را در کنار مجازات های دیگر اسلامی مانند: حدود، قصاص و تعزیرات قرار داده‌اند. بنابراین دیه مجازات محسوب می‌شود.

^۱ گرجی، دیات، ص ۵۱

^۲ گرجی، همان، ص ۵۳

^۳ گرجی، همان، ص ۵۳

^۴ صالحی، دیه یا مجازات مالی، ص ۵۰

۳. عرف هم پرداخت دیه را از سوی جانی نوعی مجازات می داند.

۴. در حدود جرمی است به نام قذف که می توان از آن گذشت و یا حد سرقت که با گذشت شاکی ساقط می شود و موارد دیگر از این گونه‌ها، حال با عنایت به این مطلب که دیه نیز همین حکم را داشته و با گذشت شاکی خصوصی دیه نیز منتفی می شود، همان گونه که در مورد قذف و یا حد سرقت مطرح بود می توان نتیجه گرفت که دیه نیز همانند حد سرقت و حد قذف، مجازات است.

اداره حقوقی قوه قضائیه، در نظریه مشورتی شماره ۷/۳۱۸ مورخ ۱۳۶۴/۲/۲۹ آورده است:

(در صورت صدور حکم بر براءت متهم، مطالبه دیه موردی ندارد، زیرا دیه مجازات مالی است که بر جانی تحمیل می شود و با تبرئه شدن متهم مجازات منتفی می گردد، ولی قبل از رسیدگی و صدور حکم مطالبه دیه از دادگاه کیفری جایز است و دادگاه حقوقی نمی تواند به درخواست دیه که مربوط به دادگاه کیفری است، رسیدگی نماید.)^۱

(ج) دیه ماهیتی تلفیقی دارد: گروه سوم دیه را ماهیتی تلفیقی برشمرده‌اند؛ یعنی از یک سو کیفر و مجازات محض بودن دیه را مردود می‌دانند و از سوی دیگر دیه را فقط وسیله جبران خسارت نمی‌دانند. از طراحان اصلی این دیدگاه دکتر ناصر کاتوزیان از حقوق دانان معاصر است. ایشان در مردود شمردن نظریه مجازات محض بودن دیه می نویسد: «اگر دیه تنها کیفر جرم بود نمی‌بایست به زیان دیده پرداخت شود و او بتواند از دیه بگذرد و مجرم را عفو نماید. امکان اسقاط امتیازی که قانون به اشخاص می دهد، نشانه وجود حق است، حقی که به میراث نیز می‌رسد.»^۲

از طرف دیگر ایشان این دیدگاه که دیه را تنها جبران خسارات وارده است، مردود می‌دانند و در این خصوص می‌نویسد: «نه تنها قانون مجازات آن را در شمار کیفرها آورده است، نتیجه منطقی این نظر امکان جمع دیه با قصاص و حدود و تعزیرات است، در حالی که قانون این امکان را نپذیرفته و در واقع اختلاط مجازات ها را منع کرده است»^۳

^۱ قانون مجازات اسلامی در آراء دیوان عالی کشور، علی رضا مصلاحی، ص ۱۴۴

^۲ کاتوزیان، مسئولیت مدنی، ص ۶۶

^۳ کاتوزیان، همان، ص ۶۷